

5. Друга світова війна: ревізія ідеологій

Серед різноманітних наслідків розколу ОУН 1939—1941 рр. одним з найбільш очевидних став розрив у темпах ідеологічної еволюції двох відгалужень руху. Якщо мельниківці за часи війни фактично не змінили своїх ідеологічно-програмних настанов (можливо, це не було для них важливим з огляду на їхню тактику дій в умовах окупаційного режиму), а після війни цей процес розтягнувся на десятиліття, то бандерівська фракція виявила значно більше динамізму у цій сфері (зрозуміло, це стосується тієї частини бандерівців, які були здатні на такий динамізм).

Визначальним для зміни низки принципових політико-програмних та ідеологічних настанов став III надзвичайний великий збір ОУН (21—25 серпня 1943 р.). Як свідчить його учасник Мирослав Прокоп, ініціаторами нововведень у програмі ОУН стали або представники східноукраїнських земель, або провідні члени Організації, яким довелося там працювати у підпіллі в перші роки війни, чи ті делегати, що брали участь у розробці політичної платформи УПА⁴⁰, — отже, це були люди, які мали нагоду на практиці з'ясувати чинність націоналістичного ідеалу та відповідність попередніх програмних настанов життя і практичним завданням в реальних, досить жорстких умовах.

Основні світоглядні постулати (тези про органічність нації, про вищість інтересів нації, про ідеал самостійної соборної держави) залишилися незмінними. Найбільш показовою була зміна акценту в принципі національного колективізму: в ідеологічній преамбулі йшлося про те, що ідеалом нового суспільства є знищення всіх форм класової експлуатації, побудова всенародної держави та “вільна людина”, яка є вільною лише через її сприяння загальному суспільному інтересові.

Показовою була й спроба приділити значно більшу увагу економічним і соціальним проблемам: при тому, що підхід до їх розв'язання з огляду на час та обставини залишався досить схематичним. Утім, і цього достатньо, щоб помітити, що до програми увійшла класична схема соціал-демократичного зразка, за якою держава має утримувати за собою стратегічно важливі сектори економіки та соціальної сфери, не допускаючи різкої майнової диференціації та свавілля бюрократії. Поза цими межами економічне життя й організація суспільства мали розбудовуватися на базі демократичних інститутів⁴¹.

Наступні роки і подальший досвід підпільної боротьби на українських землях лише підсилили тенденцію до розширення світоглядних орієнтирів та відмови від претензій на домінування у політичному житті. Її наявність підтверджується як доповненнями, що їх було внесено в програму 1950 р., так і загальною спрямованістю оунівської публіцистики в Україні наприкінці 1940 — початку 1950-х років⁴² (йдеється передусім про доробок О. Дяківа-Горнового та П. Полтави). Доповнення 1950 р. містили чимало формулювань цілком демократичного змісту, особливо в частині політичних свобод (О. Мотиль дійшов висновку, що у цей час “націоналісти розвернулися проти ідеологічних догматів 1920 і 1930-х років і загалом перейшли на соціал-демократичні позиції, подібні до тих, які вони відкидали у 1920 р.”⁴³ Зрозуміло, що це стосується лише певної частини націоналістичного руху). Найпоказовішим пунктом доповнень були пасажі про свободу політичних і громадських організацій⁴⁴.

Можна спробувати узагальнити різні версії різних авторів щодо причин “зміни курсу” ОУН (р). Серед факторів, що спричинили цю ревізію, більшість дослідників і самі учасники руху називають головні — зустріч з радянською дійсністю в Західній Україні у 1939—1941 рр. і безпосереднє знайомство з наслідками цієї дійсності у “великій Україні” у 1941—43 рр. Практичний досвід учасників “похідних” груп ОУН, збагачення їхнього політичного багажу інтенсивними контактами з активними діячами з “материкової України” спонукали до перегляду деяких базових ідеологічних і практично-політичних принципів. Цей досвід став здобутком тієї частини загалу ОУН, яка була здатна до критичного переосмислення. Цікаве спостереження з цього приводу подав О. Мотиль: “Бандерівці були ті молоді люди, що захоплювалися ідеєю і чином так, що питання ідеологічні та політичні (поза визнанням примату української державності) вони просто ігнорували. /.../ Для цих ідейно-політичних “новиків” зустріч із “Сходом”, де людей як раз такі питання цікавили, була великим шоком, що змусив їх не тільки переоцінити власний світогляд і визнати важливість соціального питання, а й зрозуміти, що самого гасла здобуття Української соборної самостійної держави не вистачає, щоб притягнути “східняка”, що в ньому мусить бути ще якийсь соціальний, а ще краще — демократичний зміст. /.../ Крайовики могли створити зовсім відмінну від тієї, що панувала у 1930-х рр., ідеологічну систему саме тому, що вони вперше мусили під час війни взятися за опрацювання ідеології. Давніші теоретики (мельниківці) подібної світоглядної кризи не мусили пережити, бо вже мали вироблену ідеологію...”⁴⁵

Не менш важливим чинником можна вважати загальну зміну у співвідношенні сил у світовій війні. На цей час німці вже зазнали поразки під Сталінградом, перспектива повернення радянської влади на українські землі була реальністю — “першою ластівкою” став рейд партизанського з’єднання С. Ковпака⁴⁶. Ця загроза спонукала до розширення бази руху, передусім, збройного, що вимагало залучення потенційних союзників (епізод з опануванням “Поліської січі” Т. Бульби-Боровця був досить показовим у цьому сенсі).

Зрештою, дотримання тоталітаристської риторики зразка 1930-х років при одночасному протиставленні себе імперіалізму чи німецькому, чи радянському, явно не збігалось і з таким перспективним завданням, як майбутня репрезентація себе в очах тих сил, які мали перспективу стати суперником СРСР і які також на цей час вже переходили в категорію переможних сил.

Отже, можна припустити, що спочатку “зміна курсу” та ревізія ідеологічного словника була тактичним кроком, принаймні для частини керівництва ОУН (р). Однак згодом логіка подій і подальший досвід збройної боротьби й творення національного фронту різних політичних сил у вигляді Української головної визвольної ради (1944) з претензіями на створення репрезентативної самостійної політичної сили вимагали не лише дотримання загальнодемократичної риторики, а й подальшого, детальнішого перегляду світоглядних засад руху. Цей процес набув рис виразної зміни світоглядних орієнтирів, про що, власне, свідчить полеміка між “крайовими” публіцистами і Д. Донцовим, про яку в нас уже йшлося. Відхід від радикально-націоналістичної ортодоксії зразка 1930-х років, що почався як вимушена ревізія політичної тактики, досить швидко перейшов у світоглядну площину, бо не можна було перейти до реальних практичних дій по створенню спільного національного фронту в умовах, що швидко змінювалися, в умовах, коли реальним чи потенційним тереном діяльності ОУН були не еміграційні групи або окремих специфічний регіон, а значно більша територія й значно ширше коло сил як всередині цієї території, так і поза її межами.

Отже, процес був зумовлений не лише суб’єктивними міркуваннями інтелектуальної верхівки ОУН (р), а й об’єктивною логікою подій. Коли у нього втрутилися діячі, які не відчували цієї логіки, в організації трапився конфлікт, який призвів до другого розколу.